
DOMONKOSI ÁGNES

A NÉZŐPONT SZEREPE AZ ATTITŰDDEIXIS MŰVELETÉBEN¹

1. Bevezetés

A tanulmány célja, hogy a kognitív pragmatika keretein belül értelmezze a nézőpont érvényesülésének kérdését a beszédpartner, illetve a referenciális jelenet egyes szereplőinek megnevezésében. A címzett megszólítása és a harmadik személyű szereplők megnevezése egyaránt működhet attitűddeixisként (vö. Verschueren 1999) a diskurzusban, ugyanis ezek az elemek a szereplők kijelölésén túl társas viszonyulásokat is megjelenítenek. A megjelenítés kiindulópontja bármely deiktikus elem esetében elmozdulhat az éppen beszélő egocentrikus centrumától (Lyons 1968, Levinson 1983): egyrészt áttevődhet akár a beszédpartnerre, akár más szereplőkre; másrészt a beszélőnél általánosabb perspektíva, semleges kiindulópont révén ún. objektív konceptualizáció is érvényesülhet.

A megszólítások használatáról készült interjúkból merített példákra épülő, illetve a magyar megszólítások deiktikus szerepének történeti alakulását is számba vevő elemzés rámutat a nézőpont és a társas jelentés néhány általánosnak tűnő összefüggésére. A tanulmányban magyar példák alapján annak a bemutatására törekszem, hogy a nézőpontváltások, az egocentrikus középponttól elszakadó konstruálási módok, azaz a deiktikus kivetítés művelete hogyan játszik szerepet a társas jelentések létrehozásában.

2. Alapfogalmak: attitűddeixis, nézőpont, deiktikus kivetítés

2.1. Az attitűddeixis fogalma

A deixis „olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak” (Tátrai 2011: 127), így működésében közvetlenül tetten érhető, ahogyan a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat magában a nyelvi rendszerben kifejeződik (vö. Levinson 1983: 54).

A Lyons által megkülönböztetett személy-, tér- és idődeixis fogalmát (1968: 240) Fillmore egészítette ki a társas deixisével (1975: 76). Tág körű fogalomértel-

---

1 A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült, továbbá a NKFIH K 129040 számú pályázata támogatta.

mezésében a társas deixis műveletének lehetséges eszközeként tárgyalt minden olyan nyelvi megoldást, amely a társas kontextushoz kapcsol, azaz a társas indexikalitás egészét. Ebben a felfogásban társas deixisként működhetnek a személyjelölés eszközei, például személyes névmások; a „beszéd szintjeinek” különböző elhatárolási módjai, például a távol-keleti nyelvek formalitási szintjei; a beszédaktus résztvevőiek sajátosságaitól függő megnyilatkozástípusok; a különböző nevek, címek és rokonsági kifejezések változatai; a társas cselekvésértékű megnyilatkozások, mint például köszönés, köszönetmondás, hálálkodás, sértés is (Fillmore 1975: 76). Ez a modell a társas deiktikus szerep értelmezésének kitágításával, a formalitás szintjeinek bevonásával közelít ahhoz, hogy a társas jelentés formálásában részt venni képes nyelvi elemek összességét a társas deixis körébe sorolja.

Levinson szűkebb hatókörű értelmezésében a társas deixis fogalmát olyan nyelvi elemekre használja, amelyek utalnak a résztvevők szociális identitására, vagy a köztük lévő vagy valamelyikük és egy megjeleníteni kívánt személy vagy jelenség közötti viszonyra, ilyen lehetőségként fogja fel a második személyű névmások differenciációját (amely a magyarban a tegezés-nemtegezés kettősségében nyilvánul meg) és a megszólításokat is (1983: 89–90).

A társas deixis jelenségkörét Yule (1996) tárgyalta először a személydeixishez kapcsolva. A két kategória együttes kezelése azért indokolt, mert a társas viszonyok kódolása igen gyakran a résztvevői szerepviszonyok megjelenítésére épül rá. A társalgás résztvevőire utaló elemek deiktikus funkciója ugyanis kettős: egyrészt jelölik a résztvevői szerepeket, másrészt jelölhetik a résztvevők közötti viszonyt jellegét is, vagyis egyszerre működnek személy- és társas deixisként (Levinson 1983: 90). Verschueren kategorizációja ebből kiindulva a társas deixis fogalmán belül különbözteti meg a személydeixist és az attitűddeixist, éppen ennek a két funkciónak, azaz a résztvevői szerepek és a viszonylattípusok jelölésének a megkülönböztetésére (1999: 20–21).

Vizsgálódásom során attitűddeixisként értelmezek minden olyan nyelvi elemet, amely alkalmas arra, hogy a közös figyelmi jelenet résztvevőinek szociokulturális szituáltságát bevonja a dinamikus jelentésképzésbe, azaz alkalmas a társas viszonyulás érzékeltetésére (vö. Laczkó–Tátrai 2015: 503).

Az attitűddeixis legtipikusabb eszközei a magyarban a T/V differenciálódása, a megszólítások, címek, rangok, tiszteleti kifejezések használata (Domonkosi 2010: 33–34, Tátrai 2011: 61–62). Emellett azonban a beszélő önmegjelenítésében, illetve a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében is szerepet kaphat a társas viszonyok minősége, jelezve a társas deixis kategóriájának nyitottságát (Tátrai 2011: 135). A használt névmások és főnevek változatai, a főnevek specifikussági szintje, családi viszonyra, funkcióra, pozícióra, tisztségre utaló szerepe a társas viszonyt sajátosságaival van összefüggésben.

A deiktikus kifejezéseket egy ún. deiktikus centrumhoz, leginkább jellemző módon a beszélőhöz viszonyítjuk (egocentrikus centrum): a szociális deixisek középpontját az ő viszonylatban betöltött szerepe, illetve a társadalomban

elfoglalt státusza vagy rangja jelöli ki, a megjelölt személy társas szerepe ahhoz viszonyítódik.

2.2. A nézőpontváltás, deiktikus kivetítés

A megnyilatkozó nemcsak a saját perspektíváját képes érvényesíteni: a nyelvi tevékenység, ezen belül is a deiktikus kifejezések alkalmazása az egocentrikus szerveződés mellett szociocentrikus jellegzetességeket is mutat (vö. Laczkó-Tátrai 2015, Sidnell 2009). A társalgás résztvevői képesek felvenni kiindulópontként valaki más nézőpontját is.

A nyelvhasználat eredendő perspektivikussága, a nézőpontok szerepe a társas viszonyok nyelvi alakításában is érvényesül. A nézőpont ebben az értelmezésben, Sanders és Spooren meghatározása alapján (1997: 86–95) két összetevőből áll: 1) a kiindulópontból, ahonnan valami reprezentálódik, illetve 2) a dolgok specifikus reprezentációjából, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye, azaz ahonnan és ahogyan a mindenkori megnyilatkozó a szövegbeli eseményeket, szereplőket és dolgokat látja és láttatja.

A deiktikus központ tehát a beszélő szándékától függően áthelyezhető a beszédhelyzet más résztvevőire (Levinson 1983: 63–4). Lyons deiktikus kivetítésnek nevezi ezt a jelenséget (Lyons 1977: 579). A deiktikus középpont áthelyezése a beszélői hang és a beépített nézőpont szétválásából érzékelhető (Tátrai 2011: 146). A deiktikus kivetítésnek a tér- és időjelölés működésében is tipikusan társas szerepe van, ugyanis a címzett vagy egy kívülálló kiindulópontjának felvétele ezekben az esetekben is a társas közelítés egyik nyelvi lehetősége.

A társas deixis esetében pedig jellemző művelet, hogy a beszélő a megszólított, illetve megnevezett személy társas helyzetét nem önmagához, hanem egy másik személyhez viszonyítja. Ezekben az esetekben nem a teljes közlés deiktikus középpontja helyeződik át, hanem csak az adott személy megjelenítésének origója.

A társas viszonyok jelölésében és a kiindulópont mozgatóhatóságában fontos szerepe van a személyes névmásoknak, illetve a személyre utaló inflexió morfémáknak. A grammatikai személy nem prototipikus használatával és annak lehetséges pragmatikai következményeivel számos különböző megközelítés foglalkozik (bővebben De Cock–Kluge 2016: 352–353), az ilyen esetek egy része a deiktikus középpont elmozdításának eredményeként, azaz perspektívaváltásként értelmezhető. Nem tekinthetők perspektívaváltásnak ebben az értelemben azok az esetek, amelyekben az egyes szám és a többes szám használata közötti váltás szerepe – metonimikus leképezés révén – valamilyen közösség létrehozása vagy elkülönítése. Nem tárgyalom ennek megfelelően a többes számú névmások és inflexiók személyjelölések exkluzív és inkluzív funkcióját (cf. Borthen 2010; Pavlidou 2014), bár a névmáshasználatnak ezek az esetei is társas attitűdöket jelölnek; kitérek azonban az egyes és többes

szám közötti váltásnak egyes olyan eseteire, amelyekben nincsen szó valódi közösségképzésről.

3. A kutatás módszerei, adatok

Az értelmezésbe bevont adatok egy része egy korábbi, átfogó, a magyar megszólítási rendszert feltérképező szociolingvisztikai kutatásomból származik (Domonkosi 2002, 2010), amely 576 kérdőív, 72 interjú segítségével gyűjtött adatokat a magyar megszólítási szokásokról. Az így kapott adatok egy része csak pragmatikai szempontok bevonásával, a perspektivikusság figyelembevételével volt értelmezhető. A megszólítások társas jellegét tekintve sajátos, hogy a legtöbb, a perspektíva-váltás műveletét mutató adat azokra a kérdésekre érkezett, amelyek sértő, bántó, vicces, ironikus megszólításokra kérdeztek rá. Ezen eredmények alapján kisebb mintán célzott kutatást is végeztem, kifejezetten a nézőpontváltások elicitálására törekedve, 80 kérdőívvel és 9 interjúval. A perspektíva-váltásra való tudatos adatközlői reflexió tapasztalataim szerint azonban csak az esetek néhány típusára terjedt ki, ezért az értelmezésben saját megfigyelésre alapozott példák is szerepet kapnak. A résztvevő megfigyeléssel gyűjtött adatokat a kérdőíves kutatás során is felhasználtam. Az adatközlőket ebben az esetben (I. Melléklet) arra kértem, hogy értelmezzék az egyes nyelvi példákat, ezáltal képet kaptam a személyemléítésben működő perspektíva-váltáshoz fűződő metapragmatikai reflexiókról, értelmezési lehetőségekről is.

4. Személyviszonyok és deiktikus kivetítés

A beszédesemény résztvevői szerepeinek a kanonizált személyviszonyoktól való elmozdítása, tehát a grammatikai személyhasználatot érintő deiktikus kivetítés a magyar adatok alapján tipikusan attitűdöt jelöl, azaz a személydeixis nem kanonikus használata igen gyakran attitűddeixisként értelmezhető. Megfigyeléseim szerint megfogalmazható egy olyan hipotézis, hogy a személyviszonyok elmozdulását okozhatja egyrészt (i) egy elbeszél, illetve felidézett történet szerepeinek felvétele (vö. Tátrai 2015), másrészt (ii) a társas viszonyok megalkotásának és alakításának dinamizmusa, a társas attitűd jelölése. Ennek a második szerepnek az érvényesülése összefüggésbe hozható azzal, hogy a grammatikalizálódott attitűddeixisek számos nyelvben elmozdított, nem kanonikus személyhasználatra épülnek (T/V) (vö. Helmbrecht 2003, 2015). A személyviszonyok nem prototipikus használatának mindig van társas jelentősége, a lehetséges esetek közül dolgozatomban azokat veszem számba, amelyekben módosul a kiindulópont, azaz amelyekben nem az aktuális beszélő nézőpontja érvényesül.

4.1. Deiktikus kivetítés a grammatikai személy módosulásával

4.1.1. A beszélő megjelenítése a grammatikai személy kivetített használatára révén

A megnyilatkozó 3. személyű megjelenítésének, „önmagunk narrálásának”, azaz az illeizmusnak (vö. Zwicky 2007) is nevezett műveletnek társas viszonyulást kifejező szerepe lehet a körülményekhez (settings) való igazodásban. Ez érvényesül például egyes távolítást igénylő szövegtípusokban, pl. a szakmai életút 3. személyű megfogalmazásában. Bár az adatközlők beszámolóit szerint a szövegszerű önéletrajzok szerepe egyre csökken a vázlat szerűekhez viszonyítva, azokban a helyzetekben, ahol mégis így megírt szövegekre van szükség, 3. személyű önmegjelenítés szerepe az objektivitás látszatának megteremtése.

Adataim között a beszélő 3. személyű megjelenítésére hétköznapi társalgásokból származó, főként családi párbeszédre is nagy számban szerepelnek. Ezekben az esetekben az egyes szám első személyű névmás helyett a családi viszonyokat jelző szerepfőnévvel utal önmagára a beszélő.

(1) *Anyának ma el kell utaznia.*

(2) *Na, mit hozott a nagyi?*

Az (1) példában az anya a gyerekeihez, a (2)-ben a nagymama az unokához fordulva beszél önmagáról 3. személyben: a megnyilatkozó a reprezentált jelenet szereplőjeként objektívizáltan konstruálja meg, „visz színre” saját magát, kifejezetten az anyai, nagymami szerepén keresztül reprezentálódik. A társas relációra utaló elem beemeli a diskurzusba a gyerek, gyerekek szociális perspektíváját. A gyermeki nézőpont érvényesítéséhez ezekben a párbeszédekben feltételezhetően hozzájárul a társas szerepviszonyok elsajátításának szándéka. A 3. személyű megjelenítés ezekben az esetekben csak látszólag jelez semleges kiindulópontot, a családi szerepviszonyokban a hallgató, a gyermek kiindulópontja jelenik meg. Ez a nyelvi megoldás az adatok alapján megszokott a dajkanyelvben, azaz az elsősorban 3 év alatti gyerekekhez forduló beszédben. Az adatközlők beszámolóit alapján a beszélőt megjelenítő 3. személynek ez az egyik legtipikusabb előfordulása; a perspektívaváltás társas funkciója ezekben az esetekben a gyermek nézőpontjához való közelítés. Az (1)-es példa értelmezése során néhány adatközlő arra is utalt, hogy az ilyen megoldások segítenek a gyerekeknek abban, hogy kívülről, objektívebben tudjon szemlélni egy-egy jelenetet.

Személyes megfigyelésből, iskolai szituációból, ún. gyakorlótanításról származik a (3) példa:

(3) *Csak rossz minőségben tud vetíteni a tanárnő.*

A (3)-ban a tanítási gyakorlatot tartó tanárjelölt fogalmaz így a diákokhoz fordulva, szintén objektívizáltnan, a szerepen keresztül konstruálva meg magát a jelenet szereplőjeként. Ennek a nyelvi megoldásnak itt a tanári szereppel való azonosulás folyamatának érzékeltetésében is lehet szerepe. A tanári szereppel való azonosulás hangsúlyossága ebben az esetben abból is eredhet, hogy kezdő, a tanári viselkedést még csak tanuló beszélőről van szó. A 3. személyű megjelenítés szintén a hallgató, azaz a kisiskolások kiindulópontjából láttat. Az adatközlők értelmezéseiben több esetben felvetődött az a gondolat is, hogy ez a megfogalmazás alkalmas lehet a felelősségvállalás hártására, távolítására is.

Az interjúk során több adatközlő is megemlítette emellett a *L'art pour l'art* abszurd humort játszó színtársulat jeleneteinek egyik szereplőjét, aki folyamatosan narrálja a saját tevékenységét. Ezekben a szövegekben a 3. személyű forma a kommunikatív kompetencia zavarának, és ezen keresztül a gyenge szellemi képességnek az ironikus jelölője:

*(4) Tompika, Tompika, Tompika játszik,
Pazarolja a fogpasztát a Tompika.
Belekeni másnak a ruhájába,
Fogpasztával a Tompika nem tud disztíngválni.
(W1)*

Az illeizmus alkalmazásának egyik tipikus szerepe az alárendelődés kifejezése (pl. sorkatonák önmagukról jelentő közlésmódja esetében), adataim alapján azonban a szerepfelvétel, az alkalmazkodás egyik igen hatékony eszköze is egyben. Az összegyűlt adatok alapján az illeizmus ugyan nem tűnik gyakori eszköznek a társas viszonyok érzékeltetésében, mégis változatos szerepek betöltésére képes.

A második személyű grammatikai formák kanonikus szerepe a hallgató, a megszólított jelölése, ezzel összhangban az interjúalanyok többsége úgy véli, hogy a beszélő elsősorban önmegszólító, mintegy magában beszélő megnyilatkozásokban képzelhető el. A résztvevő megfigyelésből származó adatok között emellett előfordul néhány olyan példa, amelyben egy saját történet elbeszélése történik 2. személyben:

(5) És akkor mégis megkapod születésnapodra a biciklit, hiába van tél, de annyira vágysz rá, kimentek a hóba, és nem is bírod hajtani a biciklit, de mégis annyira boldog vagy.

Az adatközlők szerint ez a fajta narráció ritkának számít, szerepe a helyzetbe való belehelyezkedés fokozása, a történet élénkítése, általános érvényűvé emelése lehet.

4.1.2. A címzett megjelenítése a grammatikai személy kivetített használatára révén

A címzett egyes szám első személyű megjelenítésére a megszólítás lehetőségeit vizsgáló kérdőívekben (Domonkosi 2002) egyáltalán nem fordult elő példa, csupán megfigyelésből származó, kis számú adat van arra a jelenségre, hogy a címzettet egyes szám első személyben jeleníti meg a megnyilatkozó:

(6)

- *És mit szólok ehhez az e-mail-dömpinghez?*

- *Igen, engem is nagyon kiakasztott.*

A (6) párbeszéde két, munkából éppen hazafelé tartó munkatársnő beszélgetése, amelyben a cégvezetéstől érkező levelek nagy számáról osztják meg a véleményüket. A deiktikus kivetítésnek ez a művelete sajátos szubjektívizációként értelmezhető. A visszhangszerű konstruálás közelítő attitűdöt jelöl: a deiktikus kivetítés alkalmas a közösségvállalás, a véleményeken való osztozás nyelvi kezdeményezésére. A megfogalmazott vélemények alapján az adatközlők az ehhez hasonló nyelvi megoldásokat ritkának, szokatlannak találják, többen is megfogalmazták, hogy nem is hallottak még, sőt el sem tudnak képzelni ilyen személycserét. Az interjúalanyok e használati mód funkciójának esetlegesen a beszélők közötti hasonlóságok kiemelését, nyelvi megteremtését tudják elképzelni. A személyhasználat miatt a kérdés megfogalmazását az adatközlők egy része sugalmazó jellegűnek tartja, illetve felháborodott hangvételt, megszólalási módot társít hozzá. A hallgatót egyes szám első személyben megjelenítő nyelvi adatok egy része a kisgyermekhez forduló beszédből, családi társalgásokból származik:

(7) *Jaj, de nagyon cuki vagyok!*

A 15 hónapos unokához beszélő nagymama megnyilatkozása (7) tükörszerűen jeleníti meg a címzettet, a másik szerepébe helyezkedve, mintegy „előre mondva” annak a szerepét. A gyermek szerepébe helyezkedő közlés illeszkedik a nyelvi fragmentumokból építkező nyelvi szocializáció elképzeléséhez (Gasparov 2010), illetve példa lehet arra is, hogy az egyes kultúrákban szokásos nyelvi szocializációs „előmondás” egyes mozzanatai a mi kultúránkban is fellelhetők. Az adatközlők ennek a perspektívaváltásnak nagyfokú kedvességet tulajdonítottak, a gyermekkel való túlzott azonosulás szándékát ismerve fel benne.

4.1.2.1. A címzethez fordulás 3. személye

A deiktikus kivetítésnek ez a lehetősége azért sajátos, mert a magyarban attitűd-deixisként grammatizálódott, a nemtegezés, azaz a magyar V forma 3. személyű.

A magyar érintkezési formák között a 16. században jelenik meg egy olyan megoldás, amelyben a beszédesemény résztvevői közötti viszonyminőség jelölésében a harmadik személy is szerepet játszik. Az ebből az időszakból származó levelekben a címzetre utaló, grammatikailag kötött (vö. Braun 1988: 12), azaz a mondatba épülő megszólításként, alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői szerepben fordulnak elő a *te kegyelmed-*, *ti kegyelmetek-*, *te nagyságod-*, *te felséged-*féle formulák. Ezek a formák belső szerkezetüket tekintve második, a mondat szerkezetét tekintve azonban harmadik személyűek (D. Mátai 1999).

A leggyakoribb *te kegyelmed*, *kegyelmed* megszólítási mód olyan metonimikus leképezésen alapszik, amelyben egy személyt egy elvont tulajdonsága révén nevezünk meg. A térbeli deixisek szociális deixissé fejlődése tipikus változási iránynak számít (vö. Traugott–Dasher 2002: 144), a magyar beszédpartnerre utaló harmadik személy esetében azonban valójában egy kétlépcsős változásról van szó: a harmadik személyű személydeixisben grammatikalizálódott távolság, illetve beszédhelyzeten kívülség először az attitűddeixis eszköze lesz, és csak később válik a második személyre való utalás önálló változatává is.

Kertész (1931) és Pusztai (1967) is számos példát mutat be a második személy és a metonimikus harmadik személyű formák együttes jelenlétére. Ezeket történetiségükben szemlélve úgy tűnik, hogy a harmadik személyű formák a metonimikus megszólításokhoz társulva hosszú ideig csak attitűddeixisként működtek, azaz a beszédesemény szereplőinek egymáshoz való viszonyára, annak fokozott udvariasságára mutattak rá, a szereplők kijelölése azonban még megkívánta a második személyű grammatikai elemek jelenlétét.

Traugott és Dasher szerint a T/V-megkülönböztetéssel élő nyelvek V formájának deiktikus jelentése két alkotórésze bontható, amelyek közül az egyik a beszélőhöz viszonyított társadalmi távolságot, a másik pedig az egyes szám második személyt jelöli (2003: 233–234). Ebben az időszakban a 3. személy még csak a társadalmi távolságot képes jelölni, azaz személydeixisként még nem grammatikalizálódott. A magyar megszólítások történetében tehát egy olyan alakulási irány figyelhető meg, amelyben a személydeixist megvalósító forma először a személy megváltoztatása révén attitűddeixissé válik, majd a személy- és attitűddeixist egyesíteni tudó elemmé fejlődik.

A harmadik személy önálló udvariassági funkciója – akár az egyeztetést előíró alany nélkül állva is – a 18. század elejére szilárdul meg (Pusztai 1967: 304). A beszédpartner harmadik személyű megjelenítésének így egyrészt önálló, tiszteleti funkciója alakul ki, másrészt differenciálja a beszédpartnert személydeixisként megjelölni képes eszközkészletet is. A harmadik személyű inflexió morféimák tehát önmagukban is képesek a beszédpartnerre mutató deixisként működni, azaz a harmadik személy mellett különböző névmási és névszói változatok, sőt akár zéró anaforák is szerepelhetnek (vö. Helmbrecht 2003: 191).

4.1.3. Deiktikus kivetítés a személyviszonyok bennfoglalási lehetőségei révén

A személyviszonyok eddig tárgyalt elmozdítása mellett a T/1. és T/2. formák a bennfoglalási lehetőségek miatt alkalmasak társas viszonyulások jelölésére. A többes számú formák ugyanis különböző csoportok nyelvi megképzésére adnak lehetőséget, deiktikus kivetítésről azonban ezekben az esetekben csak akkor beszélhetünk, ha a csoportképzés csak látszólagos.

A megfigyelt, lejegyzett adatok és az adatközlők beszámolóí között is számos olyan példa szerepel, amelyekben az orvos, a rendőr, a hivatali ügyintéző fordul T/1 formával a címzethez (vö. Kuna 2016a, 2016b), ezeket az előfordulásokat az adatközlők többsége bántónak, leereszkedőnek tartja:

(8) És a forgalmink is itt van?

A (8) példa esetében a rendőr szól így a megállított autó gépkocsivezetőjéhez; a beszédpartnerek közös megjelenítése általában közelítő szerepű, ezekben az esetekben a címzett kiszolgáltatott helyzete, a szerepviszonyok aszimmetrikussága okozhat mégis negatív stílustulajdonítást. Az adatközlők többségének véleményéből az derül ki, hogy bár érzékelik a beszélő részéről a közelítő szándékot, mégis „bizalmasan leereszkedőnek” tartják ezt a megnyilatkozást. Az adatközlők egy másik csoportja viszont egyértelműen a helyzet szigorúságának enyhítésére irányuló, a helyzet komolyságát csökkentő nyelvi megoldásnak tartja a rendőr megnyilvánulását.

A perspektívaváltásnak ez a típusa az az egészségügyi kommunikációban, az orvosok, asszisztensek, ápolók, gyógytornászok gyakorlatában is jellemző (Kuna–Kaló 2014, Kuna 2016a, 2016b, Kuna–Hámori 2019). Az egészségügyi dolgozók ezekben a helyzetekben a beteg tevékenységét közös tevékenységként alkotják meg, ezzel jelezve a társadalmi távolság csökkentésének, az empátia kifejezésének szándékát (Haverkate 1992).

A többes szám első személynek ez a címzettet magában foglaló, a megnyilatkozót viszont kizáró használata tipikusan enyhítő, a közelítő szereppel kapcsolódik össze (Marmaridou 2010: 103). A nyelvi megoldás funkcionális sokszínűsége alapján azonban megállapítható, hogy az adott helyzettől függően pozitív és negatív attitűdöt egyaránt kifejezhet.

A címzetten kívül a referenciális jelenet szereplőjének megjelenítése is történhet többes szám első személyben. Ebbe a típusba sorolható tipikus adatok például nagy része olyan szülői megnyilatkozások, amelyben valójában a gyerekeikről beszélnek (vö. Laczkó–Tátrai 2015):

(9) Már egy hónapja szobatiszták vagyunk, kivéve éjjel.

Az egyes számú szereplő többes számú, a megnyilatkozót is magában foglaló formával történő megnevezése a gyerekekkel való azonosulás, közösségvállalás jelölése. Az adatközlők értelmezése szerint ez a konstruálási mód az szülő szerepének fontosságát hangsúlyozza a gyerek életének eseményeiben. Az interjúalanyok között többségben vannak azok, akik ezt a nyelvi megoldást a megszokottsága ellenére mesterkéltnek, modorosnak találják.

4.2. Nézőpontváltás a névszói személyjelölésben

A megnyilatkozó és a címzett(ek), illetve egyéb harmadik személyek társas viszonyainak alakításában nominális elemek is részt vesznek megszólítások és személyemlések formájában. Ezekben az elemekben szintén nemcsak a megnyilatkozó nézőpontja érvényesülhet, hanem (i) vagy a közös interakciókban gyakran részt vevő, (ii) vagy az adott helyzetben jelen lévő, a figyelemirányításban helyet kapó személy nézőpontja válik az attitűddeixis kiindulópontjává, illetve megvalósulhat (iii) semleges kiindulópontú konstruálás, azaz általánosabb nézőpont is.

A családi szituációkban a gyermek nézőpontjának érvényesülését jelzi, hogy a gyermekes adatközlők 64,3%-a számolt be arról, hogy a házastársát bizonyos esetekben a szülőknek kijáró formával szólítja meg (Domonkosi 2002). Az *anya-apa*, *anyu-apu* formák használata a házastársak közötti megszólításban a 35-55 év közötti korcsoportban a legdominánsabb, összefüggésben a szülőszerep fontosságával ebben az életkorban. Ez a jelenség részben a gyermek számára való mintaadás szándékából adódik, de nem magyarázható egyértelműen csak azzal, ugyanis az adatközlők elmondása alapján akkor is használatosak ezek a formák, amikor a gyermek nincs jelen.

A családos adatközlők túlnyomó többsége elmondta azt is, hogy gyermeke születése után saját szüleit esetenként a nagyszülőknek kijáró megszólítással kezdte el szólítani: *nagyi*, *nagymama*, *nagyapa*, *tata*, *mama*, *papa*, sőt a gyermek születése után gyakran az anyós és az após megszólítása is a nagyszülői szerepnek megfelelően módosul. A házastárs szüleinek megszólításában a gyerek nézőpontján kívül a házastársé is érvényesülhet, gyakori az *anyuka-apuka* megszólítás.

A családon belüli megszólításátvitel (nézőpontváltás) legtöbb bemutatott formája szokásos megoldásnak tekinthető: ezek a begyakorlott nézőpontváltások a közös nézőpont érvényesítése révén közösségképző szerepűek, egy közös viselkedési játék részei (Bencze 2010: 125). A nézőpont áthelyezésének is vannak tehát társas szabályszerűségei: az azonos nézőpontból használt említő és megszólító elemeknek közösséget feltételező és közösségképző szerepük van. Ha a megszólított nem fogadja el a nézőpont közösségét, azaz nem vesz részt a felkínált „közös játék”-ban, akkor a nézőpontváltás könnyen sértővé, bántóvá

válhat. Egy adatközlő a sógora által használt *Öcsike* megszólítást sérelmezte, egy másik pedig a veje rokonságától érzekelte bántónak, lenézőnek a *Mama* megszólítást. A közös kindulópont érvényesülésének közösségtemető szerepét jelzik azok a beszámolók is, amelyek egy-egy sajátos, játékos megszólítás, általánossá, a családi használatban névszerűvé válását mutatják. Ilyen esetről számolt be például egy fiatal nő adatközlő, aki gyermeki szóképzéssel *mama-csi*-nak nevezte el nagyanyját, s ezt később az egész rokonság használta említő és szólító formaként is, az így névszerűvé váló elemet.

A szülők megszólítására használt elemek egy része családon kívüli viszonylatokra is áttevődhet:

(10) *Anya, itt tudja sterilizálni a cumisüveget.*

A gyermek nézőpontja, illetve a szülőszerep dominanciája jelenik meg azokban a helyzetekben is, amelyekben az óvónő, a tanár, a gyermekorvos szólítja meg így beszédpartnerét. A (10) példában egy gyerekágyas nővér szólítja meg így a még gyermekágyas anyát. Ezekben a helyzetekben az *anyuka-apuka* változatok a leggyakoribbak, a gyermekes interjúalanyok 46%-a számolt be ilyen esetről, többen bántónak tartva ezt a megszólítási módot. A szülők családon kívüli (orvos, tanár stb. általi) *anyuka-apuka* megszólítása éppen azért lehet ellentmondásos megítélésű, mert az, hogy a gyermek nézőpontjából láttat, egyrészt pozitív közösségvállalásként is értelmezhető, másrészt viszont a szereplehetőségek beszűkítése miatt a megszólított bántónak is tarthatja. Ennek a megnyilatkozásnak a megítélésében ezzel *összhangban* az interjúalanyok véleménye is megoszlik. Közel azonos arányban *éreztek* benne bántó, sértő hangnemet, illetve tartották a kellemes, bizalmas légkör megteremtőjének.

Érzelemkifejező szerepe a nézőpontváltásnak a ritka, a nem rutinizált esetekben lehet (vö. Agha 2007: 370). Nem szokásos formáját mutatja például a nézőpontváltásnak egy fiatal, felsőfokú végzettségű interjúalany beszámolója arról, hogy a felesége által használt megszólítási módot követve, tréfából, gyakran ő is *Éva néni*-nek szólítja a saját édesanyját. Ebben a helyzetben a családba újonnan érkező tag eltérő nézőpontja okoz váltást, a kommunikáció játékos-ironikus formáját teremtve meg. Az ehhez hasonló játékos nézőpontváltások az adatközlői vélekedések alapján csak kifejezetten bizalmas helyzetekben képzelhetők el.

A deiktikus kivetítés bemutatott lehetőségén kívül sajátos szerepe van a nézőpont működésének a 3. személyű, a mondatba épülő, ún. indirekt megszólítások használatában is. A harmadik személyű kapcsolattartásban nemcsak névmások utalhatnak mondatrészként a beszédpartnerre, hanem főnevek, főnévi szerkezetek is. Az indirekt megszólításban a beszédpartnerre utaló nominális elem nem vokatívuszi szerepben van, hanem úgy épül a mondatba, mintha mintha valóban egy, a beszédhelyzeten kívüli személyről lenne szó.

(11) *A tanárnő is eljön velünk?*

Ezek az igen udvariasnak tartott névszói megjelölések olyan konstruálási módot eredményeznek, amelyben a beszédpartner nyelvi megjelenítésének kiindulópontja egyértelműen elmozdul a beszélő deiktikus centrumától. Ezekben az indirekt formákban semleges kiindulópont érvényesül (Sanders-Spooren 1997: 86), elszakadva a beszélő referenciális középpontjától. A szerepre, pozícióra utaló névszói megszólítások udvariassági funkciójához tehát az is hozzájárul, hogy a deiktikus centrum részleges kivetítése révén a beszédpartner megjelenítése a beszélőnél általánosabb perspektívából történik.

A hallgató harmadik személyű szerepfőnevekre épülő megnevezései tipikusan a hivatalos érintkezésre, a tiszteletadást megkövetelő helyzetekre jellemzőek. Emellett azonban néhány olyan esetről is beszámoltak az adatközlők, amelyekben a külső, semleges nézőpontból való megnevezés az érzelmi távolítás, sőt a gúny eszközévé válik. Egy idősebb nő adatközlő beszámolt például arról, hogy ha az őt egyébként kölcsönösen tegező apja arra akart célozni, hogy nem veszi ki a részét a parasztcsalád munkájából, akkor 3. személyben *gimnázista kisasszony*-ként megszólítva beszélt vele.

Nemcsak a beszédpartner, hanem a referenciális jelenet egyes szereplőinek megjelenítésében is érvényesülhet nézőpontváltás, az adatok alapján ezekben az esetekben a legtipikusabbnak a beszédpartner kiindulópontjának felvétele tűnik:

(12) *Lőrincz tanár úrnak ma nincs órája.*

A (12)-ben egyetemi hallgatóknak az órarendről érdeklődő kérdésére válaszul a pozícióra utaló elemet használva egy idősebb, a kollégáját tipikusan keresztnéven szólító kollégája, a közelítő szerepű, együttműködő forma révén jelezve a beszédpartnerre irányuló figyelmet.

A beszédpartner kiindulópontjának érvényesítése a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében, hasonlóan a (12) példához igen gyakran az udvariasság jele, és az interjúalanyok véleménye szerint hivatalos helyzetekben megszokott gyakorlatnak számít.

Gyerekekhez fordulva tipikus a közelítő, a társas szerepek elsajátítását segítő azonosuló szerep, mint a következő példában, amelyben egy anyuka így fordul a 3 éves kisfiához:

(13) *Most be fogunk menni a doktor nénihez.*

Az adatközlői vélekedések szerint a társas szerepek gyermekközpontú megnevezése egészen kiskamasz korig általánosnak tekinthető a gyerekekkel folytatott társalgásokban. Azokban az esetekben azonban, amelyekben kívülről hallgatóként maga a megjelenített szereplő is jelen van, ellentmondásossá válhat az ilyen megnevezések használata. Több interjúalany is beszámolt róla,

hogyan furcsának, szokatlannak, sőt sértőnek érezte, amikor nála akár jóval idősebb beszélő *néni*-ként, illetve *bácsi*-ként utalt rá a gyermekéhez fordulva.

5. Összegzés

A beszélőtől eltérő kiindulópont érvényesülése a személymegjelölésekben mindig dinamikus folyamat, amely hozzájárul a társas viszonyok nyelvi alakításához. Összegzésképpen elmondható, hogy a deiktikus kivetítés művelete minden deixistípus esetében jelzi a nyelvi tevékenység szociocentrikus jellegét. A személydeixis esetében a kivetítés mozzanata igen gyakran társas attitűdöt jelöl, ezáltal alapot teremt az attitűddeixis grammatikalizációjához, a magyarban például egy metonimikus nézőpontváltás járult hozzá a magázás, azaz a V forma kialakulásához. A nominális megszólítások esetében megvalósuló nézőpontváltások nagyon összetett társas jelentések létrehozására alkalmasak, közösségképző és közösségelhatároló szerepük van. Az attitűddeixis nézőpontváltásainak példái között sokban érvényesül a gyermek szerepe (címettként, megfigyelőként), amit a társas viszonyok nyelvi átörökítése, a szociocentrikus nyelvhasználat elsajátításának kondicionálása indokol.

Irodalom

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bencze M. Ildikó 2010. A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében. *Magyar Nyelvjárások* 111–131.
- Borthen, Kaja 2010. On how we interpret plural pronouns. *Journal of Pragmatics* 42: 1799–1815.
- Braun, Friederike 1988. Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures. Berlin: Mouton de Gruyter.
- De Cock, Barbara – Bettina Kluge 2016. On the referential ambiguity of personal pronouns and its pragmatic consequences. *Pragmatics* 26: 351–360.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
- Domonkosi, Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 29–52.
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis 1971*. Mimeo, Indiana University: Linguistics Club.

- Gasparov, Boris 2010. *Speech, Memory, and Meaning. Intertextuality in Everyday Language*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Haverkate, Henk 1992. Deictic Categories as Mitigating Devices. *Pragmatics* 2 (4): 505–522.
- Helmbrecht, Johannes 2003. Politeness distinctions in second person pronouns. In: Lenz, Friedrich (ed.): *Deictic conceptualisation of space, time and person*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 185–202.
- Helmbrecht, Johannes 2015. A typology of non-prototypical uses of personal pronouns: Synchrony and diachrony. *Journal of pragmatics* 88: 176-189.
- Kertész Manó 1931/1996. *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: KuK Könyvkiadó.
- Kuna Ágnes 2016a. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozón. Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140: 316–332.
- Kuna Ágnes 2016b. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közelítés nyelvi stratégiái az orvos-beteg találkozón. *Magyar Orvosi Nyelv* 16: 75–79.
- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös József Collegium. 215–239.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „évek óta mást se csinálunk”. A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest. 501–514.
- Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia 2010. Deixis. In: Cummings, Louise (ed.): *The Pragmatics Encyclopaedia*. London: Routledge. 101–105.
- D. Mátyai Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123: 438–464.
- Pavlidou, Theodosia-Soula 2014. Constructing collectivity with ‘we’: An introduction. In: Pavlidou, Theodosia-Soula (ed.): *Constructing Collectivity: ‘We’ across Languages and Contexts*. Amsterdam/Philadelphia. 1–19.
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 63: 297–307.

- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela & Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sidnell, Jack 2009. Deixis. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 114–138.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2015. Context-dependent vantage points in literary narratives. A functional cognitive approach. *Semiotica* 203: 9–37.
- Traugott, Elizabeth – Dasher, Richard 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Zwicky, Arnold 2007. Illeism and its relatives. *Language Log posting* 29 July 2007. itre.cis.upenn.edu/~myl/language-log/archives/004762.html (2019. 10. 10.)

Internetes források

W1 – www.lpl.hu/content/szappanopera

Melléklet: kérdőív a deiktikus kivetítés műveletének társas jelentéséről

Kedves Adatközlő!

Az alábbi kérdőív kitöltésével egy olyan nyelvészeti kutatáshoz nyújt segítséget, amely a társalgások szereplőinek nyelvi megjelenítési lehetőségeit vizsgálja. Az A és a B pontban kifejtett kérdések érvényesek minden megnyilatkozásra. A kérdőív kitöltése önkéntes és anonim, a kérdések előtt szereplő néhány személyes információra a vizsgálat értékeléséhez van szükség. Válaszait kizárólag tudományos célokra használjuk fel.

Együttműködését előre is köszönjük!

Az adatközlő adatai

nem:	iskolai végzettség:
kor:	lakóhely:

A. Értelmezze a következő, szituációba helyezett megnyilatkozásokat! Minden megnyilatkozás esetén értékelje, hogy milyennek találja az adott nyelvi megoldást? Mi lehet a szerepe, milyen lehet a hatása a használt megnevezésnek, megszólításnak!

B. Értékelje a megnyilatkozást a megadott minősítések aláhúzásával! Húzzon alá minden olyan lehetőséget, amelyet jellemzőnek tart!

gyakori, véletlenszerű, ritka, megszokott, szokatlan, általános, csak bizonyos helyzetekre jellemző, kedves, modoros, hiteles, meggyőző, félreérhető, távolságtartó, kedveskedő, bizalmas, laza, semleges, ironikus, nevetséges, goromba, provokáló, személytelen, hideg, barátságos, udvarias, udvariaskodó, udvariatlan, bántó, sértő, hízelgő, megalázó, mesterkéltséges, furcsa, erőltetett, utasító, kioktató, lekezelő, közelítő szerepű, távolító szerepű, hivatalos, odafigyelő, a beszédpartnernert előnyben részesítő, a beszélőt előnyben részesítő, kényeskedő, megjátszott, hagyományos, újszerű, önkicsinyítő, énközpontú, leereszkedő, személyes, közösséget vállaló, a szereppel azonosuló, játékos, ironikus, hétköznapi, körülményes, nehézkes, mókás, személytelen, rideg

Az értékelendő szituációk:

1. Anya a 3 és 6 éves gyerekeihez fordulva: *Anyának már nagyon szietnie kell.*
2. Nagymama a 3 éves unokához: *Na, mit hozott a nagyí?*
3. Gyakorlótanításon tanárjelölt alsó tagozatosoknak önmagáról: *Csak rossz minőségben tud vetíteni a tanárnő.*
4. Munkatársnők beszélgetése, a megnövekedett számú levelekről (a kérdésfeltevés módja)
– *És mit szólok ehhez az e-mail-dömpinghez?*
– *Igen, engem is nagyon kiakasztott.*
5. Nagymama a 15 hónapos unokának: *Jaj, de nagyon cuki vagyok!*
6. Közlekedési rendőr a megállított gépjárművezetőhöz: *És a forgalmink is itt van?*
7. Anyuka a barátnőjének 2 és fél éves kisfiáról: *Már egy hónapja szobatiszták vagyunk, kivéve éjjel.*
8. Feleség a férjének, 2 gyermekük apjának: *Hová tetted a távirányítót, Apa?*
9. Nagyjából egykorú, huszonéves sógorok között (a szűk családban egyébként használt forma): *Öcsike, nézted tegnap a meccset?*
10. A fiútestvér anyósának megszólításában: *Mama is látta már az esküvői képeket?*
11. Kórházi ápoló a gyerekágyas anyához: *Anyá, itt tudja sterilizálni a cumisüveget.*

12. Középkorú apuka és pályakezdő tanárnő párbeszéde:

- *Kati néni, hogy teljesít mostanában Petike?*

- *Hát, kedves Apuka, bizony vannak gondok.*

13. Orvos a kórházi folyosón várakozó beteghez: *Ezzel a papírral a 6-os ajtóhoz kell mennie, Mama!*

14. Anyuka a 3 éves kisfiához: *Most be fogunk menni a doktor nénihez.*